

„Sina oled inimene nii hästi kui mina“. Valgustuse mõtteloost Baltimaades

Pärtel Piirimäe

Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut; Jakobi 2,
51005 Tartu; partel.piirimae@ut.ee

Kokkuvõtte. Acta Historica Tallinnensia valgustuse teemanumbri sissejuhatavas artiklis heidetakse pilk valgustuse olemusele ning Baltimaade valgustuse eripäradele, keskendudes valgustajate enesepildile ja peaeesmärkidele. Artikkel ei defineeri valgustust kitsalt kui filosoofilist mõttevoolu või vaimse eliidi pürgimist iseseisva arutlusvõime poole Kanti maksiimi kohaselt, vaid käsitleb valgustust kui 18. sajandil aset leidnud laiemaid muutusi teadmiskultuuris ning sotsiaalset reformiprogrammi inimese ja ühiskonna parendamiseks ning üldise heaolu saavutamiseks. Artikkel rõhutab teooria ja praktika seotust valgustuses ning rahvavalgustuse rolli ja tähendust valgustusideoloogias. Baltimaade valgustusmõte ühildas idee seisuselõhesid ületavast ühtsest inimsusest nõudega kuuletuda vaimsetele ja poliitilistele autoriteetidele ning piirduda moraalse ja materiaalse edenemisega oma seisuse raamides.

Märksõnad: valgustus, mõttelugu, Baltimaad, rahvavalgustus, filosoofia, pärisorjus, Immanuel Kant, sotsiaalne reform

Käesolev Acta Historica Tallinnensia teemanumber on pühendatud Baltimaade¹ valgustusmõttele. Valgustus oli laiapõhjaline vaimne ja

¹ Baltimaade ehk Baltikumi all peetakse silmas Liivi-, Eesti- ja Kuramaa provintsi, mis moodustasid 18. sajandil ühtse kultuuriruumi Vene impeeriumi ja Kuramaa puhul kuni 1795. a-ni Poola koosseisus. Vt M. Laur. Baltikum kui kultuuriruum 18. sajandil. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. K. Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae, 21 (28).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2014, 7–16.

ühiskondlik liikumine, milles ühendati teooria ja praktika. Valgustus kui nähtus on andnud nime ka ajalooperioodile, mis laias laastus kattub 18. sajandiga. Juba kaasaegsed tajusid 18. sajandit kui eraldiseisvat ajajärku inimkonna ajaloos, nimetades seda „valgustuse“ või „filosoofiliseks“ sajandiks.² Mille poolest nähti seda ajastut erilisena? Saksa-Austria valgustaja Johann Pezzl kirjutab Voltaire'i „Candide'ist“ inspireeritud populaarse teose „Faustin ehk filosoofiline sajand“ (1783) eessõnas, et tema raamatu näol on tegu satiirilise visandiga „sureva ebaususe, fanatismi, preestrite petlikkuse, despotismi ja tagakiusamise viimastest konvulsiivsetest liigutustest“. Neid toetavad valgustuse ja sallivuse, inimliku mõistuse ja tunde suured ja väikesed vaenlased, aga „nende raev on hääbuv, nad sülitavad välja oma häbiväärse mürgi jäänused, enne kui loovutavad võidukrooni filosoofiale ja inimkonna õigusele“.³

Üsna sarnaselt kirjeldab Liivimaa radikaalseim valgustaja Garlieb Merkel valgustust kui filosoofia ja õigluse võitlust despotismi jäänukitega. Poleemilises teoses „Lätlased“ kirjutab Merkel mõistuse võidust „filosoofilise sajandi“ lõpul, aga toob sealjuures välja terava kontrasti „valgustatud ajastu“ (*aufgeklärtes Zeitalter*) ja veel säilinud orjuse vahel: „Ajajal, mil koguni uhke britt peab võitlust, et oma neegerorjadele vabadust ja kodanikuõigusi lubada, leidub Euroopas terveid rahvaid, kes on kuulutatud võimetuks isiklikule vabadusele ja edasijõudmisele, kes vaevlevad kõige karmima despotia all, kõlistades oma vabade isade haudadel orjaahelaid.“ Merkel esitab visiooni algavast „õigluse sajandist“, mil targad valitsejad „toovad kõrgema teadmise aarded kabineti hämarusest välja“ ning purustavad barbaarsed tavad ja häbiväärse türannia, päästes võidule inimarmastuse ja inimõigused.⁴

Nende tekstide retoorikas ilmneb valgustajate nägemus oma missioonist, mis peegeldab valgustajate enesepilti kõikjal Euroopas. See on võitlus dogmaatilise fanatismiga ning vanade ja barbaarsete tavade, seaduste ja institutsioonidega filosoofiliselt postuleeritud uue, ratsionaalse ja inimväärse nimel. Valgustuse määratlemisel on sageli toetunud Immanuel Kanti definitsioonile „Valgustus on inimese väljumine tema omasüülist alaealisusest (*Unmündigkeit*)“, ⁵ ent Kanti määratlus vajab

2 Valgustuse kui ajastumõiste kujunemise kohta vt: H. Stuke. Aufklärung. – Geschichtliche Grundbegriffe. Bd. 1. Hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Ernst Klett, Stuttgart, 1972, 243, 342

3 J. Pezzl. Faustin oder das philosophische Jahrhundert. [Zürich], 1783, iii–iv.

4 G. Merkel. Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Heinrich Gräff, Leipzig, 1796, 1–4 [Kadi Kähär-Petersoni tõlge].

5 I. Kant. Kostmine küsimusele: mis on valgustus? [1784]. Tlk E. Parhomenko. – Akadeemia, 1990, 4, 801–809, siin 801. Kanti definitsioonile viitavad näited: Baltische Länder. Hrsg. von G. von Pistohlkors. (Deutsche Geschichte im Osten Europas.) Siedler Verlag,

täiendamist ja täpsustamist. Esiteks on oluline märkida, et Kanti definitsioon ei ole deskriptiivne, vaid preskriptiivne: see ei kirjelda juba toimunut või isegi toimuvat, vaid annab suuna tulevikuks. Teiseks, Kanti kuulus „*sapere aude!*“ puudutab vaid haritud kodanike, eeskätt õpetlaste „avalikku“ mõistusekasutust, st julgust ja võimalust osaleda avalikus diskussioonis eeskätt religiooniasjade, aga ka seadusandluse üle.⁶ See väljendab valgustuse elitaarsemat dimensiooni, sest autonoomne mõtlemine, mis seadis senised autoriteedid kahtluse alla, sai olla kättesaadav vaid vähestele. Kolmandaks, 18. sajandi valgustuse peavoolumud ei seadnud kunagi kahtluse alla valitseja kõrgemat autoriteeti, vaid vastupidi, reformide läbiviimisel apelleeriti valgustatud valitsejate tarkusele ja inimarmastusele, mille juures valgustajad said olla vaid nõuandjad, mitte nõudjad. Merkel ei pidanud ju despootliku ikke all silmas Venemaa ainuvõimuga valitsejaid, vaid oma kaasinimesi türanniseerivaid egoistlikke aadlikke, keda heatahtlikud monarhid, nagu „tark Katariina II“, pidid talitsema.⁷

Valgustus pidi ühel või teisel moel jõudma kõigi üksikisikuteni, kellest suurem osa said mõistuspärasema toimimise ning seeläbi suurema täiuslikkuse ja õnnelikkuse suunas pürgida vaid valgustatud autoriteetide juhiseid järgides. Valgustusprojektis järgnes enesevalgustamisele rahva- valgustamine, mis on üks keskseid mõisteid ka Baltimaade valgustusajastu historiograafias.⁸ Ka selles osas tuleks Kanti definitsiooni täpsustada: Balti provintside elanike põhimass oli mitte ainult metafoorselt, vaid otseses ehk juriidilises mõttes *Unmündig*, ja seda mitte omal süül, vaid tulenevalt nende pärisorisest staatusest. Neis maades, kus 18. sajandil oli pärisorjus veel säilinud, sh Saksamaa, Austria-Ungari, Taani ja Venemaa, võtsid valgustajad pärisorjuse küsimuse seetõttu teravdatud tähelepanu alla.⁹ Kuni 18. sajandi keskpaigani nähti pärisorjuses sageli vaid majanduslikku ja rahvastikupoliitilist probleemi, ent sajandi teisel poolel hakati järjest enam rõhutama pärisorjuse kokkusobimatust inimloomuse ja

Berlin, 1994, 295; Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Toim. M. Laur. Ilmamaa, Tartu, 2003, 238; I. Jürjo. Balti valgustusliikumine. – I. Jürjo. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2011, 16–24, siin 16.

6 I. Kant. Kostmine küsimusele: mis on valgustus?, 801–809.

7 G. Merkel. Die Letten, X5, 4, 306–312.

8 Rahva- valgustuse idee ja programmi kohta vt: P. Dajja. Colonial Patterns in Latvian Popular Enlightenment Literature. – Interlitteraria, 2014, 19, 2, 356–371; P. Dajja. Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2017; T. Taterka. Rahvas ja rahvad: Lätlastele ja eestlastele suunatud saksa rahva- valgustuse põhijooni Vene Läänemere-provintsidest Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. K. Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 21 (28). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2014, 17–67.

9 Samas on Indrek Jürjo õigesti rõhutanud, et valgustust tuleb käsitleda laiemas protsessina kui ainult pärisorjusevastatus (I. Jürjo. Balti valgustusliikumine, 19).

inimõigustega. Ka kantilik autonoomiaideaal nõudis kõigi inimeste käsitlemist inimese ehk juriidilise subjektina, mitte omandina või tööriistana teise inimese käsutuses.

Selles kontekstis on oluline silmas pidada, et valgustuse kui laiapõhjalise vaimse ja ühiskondliku liikumise kesketeks märksõnadeks ei olnud autonoomia, vabadus ja õigused, vaid parandamine või parendamine (*Verbesserung, improvement, perfectionnement*) ja õnnelikkus (*Glückseligkeit, happiness, félicité*), mis seisnes nii isiklikus kui ka ühiskondlikus heolus ja harmoonias.¹⁰ Valgustuslikud teadmised olid suunatud inimese ja ühiskonna parendamisele üldise õnnelikkuse saavutamiseks, mistõttu valgustusliku mõtte juurde kuuluvad lisaks filosoofilisele, teoloogilisele ja moraliseerivale kirjandusele ka need žanrid, mille eesmärgiks oli ühiskonna praktiline korraldamine, reguleerimine ja reformimine. Baltimaade valgustuse puhul tuleb selles kontekstis esile tõsta kameraal- ja politseiteaduse ning hilisemal perioodil ka füsiokraatliku poliitökonoomia retseptiooni.¹¹

Valgustuslik teadmiskultuur oli niisiis fundamentaalselt erinev varasematest teadmiskultuuridest. Kanti definitsioon, mis rõhutab mõistusekasutuse avalikku funktsiooni, osutab, et valgustuslikus maailmapildis ei ole teadmised niivõrd individuaalne hüve, mis on suunatud isiklikule vaimsele ja moraalsele täiustumisele, kuivõrd kollektiivne hüve, mis on orienteeritud inimese ja ühiskonna parendamisele ning milles osaleb ühel või teisel moel kogu ühiskond. Valgustusliku teadmise olemuses on kommunikatsioon, võrgustumine, jagamine ja levitamine.¹² Kui varasemalt nõudis teadmiste poole pürgimine sotsiaalset emantsipatsiooni ja keelebarjääri ületamist õppija poolt, siis rahvalgustus eeldas barjääride lammutamist ülevalt allapoole ehk valgustatud teadmise viimist rahva

10 Kesketete mõistete „parendamine“ ja „reform“ kasutusviiside kohta vt: Political Reason and the Language of Change: Reform and Improvement in Early Modern Europe. Ed. by A. Luna-Fabritius, E. Nokkala, M. Seppel, K. Tribe. Routledge, London, 2023; inimese parendamise ideest Saksamaa ja Balti valgustuses: U. Kronauer. Über die bürgerliche Verbesserung der Letten: Garlieb Merkel im Kontext der deutschen Aufklärung. – Politische Dimension der deutschbaltischen literarischen Kultur. Hrsg. von L. Lukas, M. Schwidtal, J. Undusk. LIT Verlag, Berlin, 2018, 60–63.

11 M. Seppel. Liivimaa pärisorjus kameralistliku kriitika kumas: Johann Georg Eiseni teoreetilised lähtekohad. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae, 2019, 144–171; M. Seppel. Politseiteaduse lähtekohad ja politseikorra rakendamine Baltikumis. – Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Koost. K. Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae, 33 (2).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2018, 107–143; E. Tohvri. Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2019 (kriitikat vt: P. Piirimäe. Epi Tohvri, Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor. – Ajalooline Ajakiri, 2019, 3–4, 423–428).

12 Vt M. Mulsow. Knowledge Lost: A New View of Early Modern Intellectual History. Princeton University Press, Princeton, 2012, II. ptk. Seetõttu on valgustuse uurimises põhjendatult palju tähelepanu pööratud kommunikatsiooniväljale ning sellistele institutsioonidele nagu kirjastused, raamatukogud, seltsid, vabamüürlikud organisatsioonid jne.

juurde rahva oma keeles. Varavalgustuse perioodil, st alates 17. sajandi lõpust hakati saksa keeleruumis järk-järgult ladina keelest kui peamisest õppetöö ja teadusliku kommunikatsiooni keelest saksa keele kasuks loobuma, mis oluliselt laiendas teadmiste levikut ja retseptsiooni. Järgmise astmena näeme (rahva)valgustajate edasist liikumist madalamate seisuste juurde nende omakeelse kirjavara, Baltimaades eesti- ja lätikeelsega. Baltimaade kontekstis tuleb eriti selgelt välja, et rahvavalgustuse eesmärk ei olnud valgustatud talupoegade sotsiaalne emantsipatsioon, vaid see oli pigem rahvavalgustusega kogemata kaasnenud „kõrvalnäht“. Ühiskonna parendamiseks oli niisiis kaks teed, mida tuli käia korraga: valitsejatele ja võimukandjatele suunatud teavitus- ja veenmistegevus ühiskonna reformimiseks ülaltpoolt ning rahvale suunatud haridusprogramm, et see tahaks ja suudaks ka ise oma moraali ja elujärke parandada, ilma milleta osutunuks reformid kasutuks.

Balti provintside rahvavalgustust on käsitletud eeskätt eesti- ja lätikeelse ilmaliku kirjanduse kontekstis. Esimesteks pääsukesteks olid hiljemalt 1730. aastatel ilmuma hakanud ning praktilisi nõuandeid ja õpetlikke kirjutisi sisaldanud rahvakeelsed kalendrid.¹³ 1760. aastatel lisandusid esimesed eesti- ja lätikeelsed nädalalehed ning valgustuslik jutustav kirjandus. Rahvavalgustus muutus Baltimaades eriti aktiivseks alates 19. sajandi algusest ja sai erilise hoo pärast pärisorjuse kaotamist, kui saksa pastoriid ja kirjamehed hakkasid varasemast oluliselt suuremas mahus välja andma kalendreid, aabitsaid, perioodilisi väljaandeid ja tõlkeraamatuid, samuti arenes ilmalik talurahvaharidus. See tähendab, et vähemalt selles aspektis saame valgustuse kõrgajast Baltimaades kõnelda perioodil, mil mujal Euroopas loetakse valgustusajastut juba lõppenuks.¹⁴

Rahvavalgustuse filosoofilisi eeldusi ja eesmärke avab hästi Põltsamaa arsti ja kirjastaja Peter Ernst Wilde esimese eestikeelse ajakirja „Lühike õpetus“ esimese numbri sissejuhatus August Wilhelm Hupeli tõlkes. Wilde lähtepunktiks on idee ühtsest, seisusevahesid ületavast inimsusest, sest adreassaadi pidamine mõistuslikuks olendiks on õpetuse andmise ja kuuldavõtmise eelduseks: „Armas sõber! Ära pane imeks, et ma sind omaks sõbraks hüüan, sest et ma küll tean, et mina ei ole kui sina pärisorjaks vaid prii inimeseks [loodud] ning et mina palju ausam [sinust] olen, siiski [ei] taha mina mitte selle tühja vahe peale uhke olla

13 S. Zetterberg. Eesti ajalugu. Tlk E. Bahovski jt. Tänapäev, Tallinn, 2009, 258; Eesti ajalugu IV, 250–255.

14 T. Taterka. *Rahvas ja rahvad*, 30; T. Taterka. *Aufgeklärte Volksaufklärung: Aufklärung und Volksaufklärung im Baltikum oder Garlieb Merkel und die Entstehung des deutsch-lettischen Lesebuchs Das Goldmacherdorf. – Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*. Hrsg. von U. Kronauer. Witner, Heidelberg, 2011, 17–56.

ehk suur; ma tunnen ning mõistan tõesti, et sina oled inimene nii hästi kui mina.“¹⁵ Nädalalehe rõhuasetus on praktilistel, eriti tervishoiu-alastel nõuannetel, ent sellele lisandub moraalne kasvatusprogramm. Käitumisjuhiseid antakse loomulikult mitte võrdselt, vaid kõrgema autoriteedi positsioonilt ja tihtipeale noomivas toonis,¹⁶ ning selle juures ei saa kuidagi eeldada, et talupojad võiksid Wilde soovitusi autonoomse mõistuse abil kahtluse alla seada. Vastupidi, talupoegade skepsis saab tuleneda ainult nende konservatiivsusest: „sest et sina aga kõik tahad teha vana viisi järele, aga sina ei ole mitte katsnud, kas üks teine viis peaks parem olema.“¹⁷ Wilde nädalalehe eesmärgid peegeldavad rahvaalgustusliku haridusprogrammi piiratud ulatust, mis oli omane kõigile Baltimaade valgustajatele. Haridus pidi olema kohandatud õpilaste seisusele ja sotsiaalsele staatusele, et vältida võimalikku ohtu seisuslikule korrale ning poliitilistele ja religioossetele autoriteetidele.¹⁸

Käesoleva teemanumbri fookusesse ongi võetud nii valitsejatele kui ka valitsetavatele suunatud n-ö laiapõhjaline valgustus, mis puudutas kohaliku elanikkonna (hinge)harimist, tsiviliseerimist ning õigusliku ja majandusliku olukorra parandamist. Käsitluse alt jääb seetõttu välja Euroopa ja Venemaa tsivilisatsiooni ja ühiskondlikku arengut puudutav üldisem debatt ja reformimõte, milles Baltimaade (ja Baltikumiga ajutiselt seotud) literaadid samuti aktiivselt osalesid.¹⁹ Teemanumbri eesmärk on avardada teadmisi Baltimaade valgustusajastust, pöörates tähelepanu mõningatele seni uurimata või liiga napilt käsitletud žanritele, teostele ja ideedele, mis aitavad mõtestada siinset valgustust kui ideelist liikumist selle mitmekesisuses ning üle-euroopalistes seostes.

- 15 Lühhike õppetud, mis sees monned head rohhud ... keik meie Eesti ma rahwa kassuks ning siggidusseks üllespantud essimenne tük. Poltsamal 1766, pagineerimata (tsitaate kirjaväsi kaasajastatud – P. P.). Wilde kohta vt: R. Bartlett. Peter Ernst Wilde (1732–1785): Ein deutscher Volksaufklärer im estnischen Dorf. – „Der Fremde im Dorf“: Überlegungen zum Eigenen und zum Fremden in der Geschichte: Rex Rexheuser zum 65. Geburtstag. Hrsg. von H.-J. Bömelburg, B. Eschment. Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1998, 21–42; I. Ischreyt, H. Ischreyt. Der Arzt als Lehrer: Populärmedizinische Publizistik in Liv-, Est- und Kurland als Beitrag zur volkstümlichen Aufklärung im 18. Jahrhundert. Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1990.
- 16 „Et ma su sõber olen, siis on ka ühtlase minu kohus sind noomida kui sa kurja teed, ma pean sind manitsema kui sa eksid.“ (Lühhike õppetud, essimenne tük)
- 17 Samas.
- 18 Vt H. B. Nisbet. „Was ist Aufklärung?“. The Concept of Enlightenment in Eighteenth-Century Germany. – Journal of European Studies, 1982, 46, 12, 77–95, siin 85; T. Taterka. Rahvas ja rahvad, 28–29.
- 19 Sh Riia valgustajate ring vendade Berensite ümber, kuhu kuulusid J. G. Hamann, J. G. Herder, Kanti kirjastaja J. Fr. Hartknoch jt, vt: E. Piirimäe. Herder and Enlightenment Politics. Cambridge University Press, Cambridge, 2023, 117–131; Baltische Länder, 295–297; T. Taterka. Humanität, Abolition, Nation: Baltische Varianten des Kolonialkritischen Diskurses der europäischen Aufklärung um 1800. – Raynal – Herder – Merkel: Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung. Hrsg. von H. Ahrend, Y.-G. Mix. Winter, Heidelberg, 2017, 183–251, siin 183–212.

Eesti varasema historiograafia suhe valgustusajastu uurimisse on Jüri Kivimäe sõnul olnud „peamiselt pragmaatiline, aitamaks ära seletada eesti talurahva vabanemist pärisorjusest ning põhjendamaks hilise valgustuse mõjutusi eesti rahvuslikule ärkamisele 19. sajandil“.²⁰ Laiem valgustusajastu uurimine jäi Kivimäe hinnangul seetõttu peamiselt baltisaksa uurijate hooleks. Viimastel aastakümnetel on siiski märgata märksa elavam huvi valgustuse vastu ka Eesti teadlaste seas, kes lisaks kultuuri- ja kirjandusloolisele uurimistöele on pööranud tähelepanu ka mõtteajaloolistele küsimustele. Teerajajaks oli Indrek Jürjo, kelle monograafia August Wilhelm Hupelist pakub isiku- ja kultuurilooliste aspektide kõrval sissevaate ka valgustuse ideestikku Baltimaades Saksamaa valgustuse mõtte kontekstis.²¹ Siinkohal ei ole võimalik anda terviklikumat ülevaadet viimaste aastakümnete kohalikust ja rahvusvahelisest uurimistööst, aga päris hea ettekujutuse uurimisseisust annavad viimasel kümnendil ilmunud kogumikud „Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis“ ning „Uutmoodi ja paremini!“, mis koondavad nii algupäraseid kui ka tõlkeartikleid Eesti, Läti ja Saksamaa autoritelt.²²

Teemanumbri üheks raskuskeskmeks on valgustuse religiooniajaloolised ja teoloogilised aspektid. Valgustust on mõnes üldkäsitluses peetud tervikuna anti-religioosseks,²³ ent see on muidugi ekslik. Valgustust ei tohiks samastada nn radikaalse valgustusega,²⁴ sest sellisel juhul saaks Saksa valgustusest kõnelda vaid väga piiratud mõttes ning Baltimaade valgustusest üldse mitte. Baltimaade valgustusajastu uurijad on olnud hästi teadlikud, et siinse valgustuse kõige olulisemad kandjad olid pastorid, ning märkinud, et teoloogilised ja religioossed suundumused, nagu pietism ja teoloogiline ratsionalism, mängisid valgustuse mõtteloos võtmerolli.²⁵ Isegi kui mõned valgustuslikud pastorid olidki

20 J. Kivimäe. Valgustusajastu Balti provintssides: Indrek Jürjo pärand. – Tuna, 2012, 2, 132–134.

21 I. Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004. Teos sisaldab ülevaadet varasemast Balti valgustuse historiograafiast (lk 13–28). Jürjo võõrkeelsed artiklid on kättesaadavad tõlkekogumikus: I. Jürjo. Ideed ja ühiskond.

22 Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis; Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Vt ka saksakeelsed kogumikud: Aufklärer im Baltikum; Bildungspraktiken der Aufklärung = Education Practices of the Enlightenment. Hrsg. von S. Pasewalck, M. Weber. – Journal für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa (JKGE), 2020, 1; Baltische Bildungsgeschichte(n). Hrsg. von S. Pasewalck, R. Eidukevičienė, A. Johanning-Radžienė, M. Klöker. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, 2022.

23 Nt Anthony Pagden: „Enlightenment was profoundly anti-religious“ (A. Pagden. The Enlightenment and Why It Still Matters. Oxford University Press, Oxford, 2015, xi).

24 J. Israel. Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750. Oxford University Press, Oxford, 2001. Vt kriitika: J. Robertson. Enlightenment, Public Sphere and Political Economy. – L'Économie politique et la sphère publique dans le débat des Lumières. Éd. par J. A. Goenaga et J. U. Otal. Casa de Velázquez, 2013, 9–32. <https://doi.org/10.4000/books.cvz.19389>.

25 Mati Laur esitab tugeva teesi, et „Baltikumi jõudis valgustusliikumine protestantliku Saksamaa kaudu teoloogilise ratsionalismi vormis“ (Eesti ajalugu IV, 238). Jürjo tõlgendus

kriitilised kiriku ajaloolise rolli üle Baltimaades,²⁶ nähti usuõpetust kui peamist meetodit rahva moraalseks kasvatamiseks. Valgustusteoloogias nihkus rõhuasetus seetõttu ilmutuslikult lunastusteoloogialt mõistusliku voo- ja kõlblusõpetuse suunas, hõlmates samas ka afektiivset-kontemplatiivset mõõdet.²⁷ Aira Võsa on märkinud, et kuna valgustuse teoreetilise baasi tutvustamine laiale kuulajaskonnale osutus keeruliseks, jõudis see kirikusse peamiselt kõlblust rõhutavate jutluste, redigeeritud lauluraamatute ja uuendatud liturgia näol.²⁸

Teeanumber võtabki fookusesse kiriku ja religiooni funktsiooni valgustuse laiemas levikus, keskendudes mitte õpetatud teoloogide hulgas käibinud teoreetilisele kirjandusele, vaid žanritele, mis jõudsid oluliselt laiema publikuni, nimelt palve- ja lauluraamatutele. Kogumiku avaartiklis märgivad **Tiina-Erika ja Meelis Friedenthal**, et Leipzigi 1740. aasta messikataloog sisaldab koguni 39 protsendi ulatuses palveraamatuid ja muud usulist kirjandust ning et nende raamatute tiraažid olid märkimisväärselt suured. Seega oli tegu kirjandusega, mida tõepoolest usinalt loeti. Artikkel keskendub David Kellneri värsivormis palveraamatule, mida analüüsitakse seni vähe akadeemilist tähelepanu pälvinud palveraamatute traditsiooni kontekstis. Nagu autorid rõhutavad, on palve religioossuse kese ning seega saab vaadelda palveraamatuid ajastu tundeelu ja mõtteloo olulise allikana. Artiklis antakse ülevaade protestantliku palvetraditsiooni kujunemisest ja arengust, tuues esile kontakte katoliikliku palvetraditsiooniga, mis näitab luterliku ortodoksia perioodi tunduvalt avaramana kui kuiv skolastika – nagu seda on tavaliselt mõistetud. Artikkel toob esile hilisema pietistliku ja varavalgustusliku palvetraditsiooni põimumise ning näitab, kuidas alates 17. sajandi keskpaigast hakkas palvetekstides esile kerkima isiklikkus ja omaeluloolisus, mis viitab ühelt poolt religiooni individualiseerumisele ning teisalt religioosse kirjanduse autorite ringi laienemisele kaugemale vaimulikest ja akadeemilistest ringkondadest.

Valgustusliku maailmapildi levikut kiriku vahendusel käsitleb ka **Aira Võsa** artikkel Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kirikulauluraamatutest, mis

on pluralistlikum: „seniste uurimistulemuste põhjal tekib mulje, et alates 18. sajandi keskpaigast eksisteerisid Balti „vaimumaastikul“ võrdlemisi rahumeelselt üksteise kõrval üsna mitmekesised filosoofilised ja religioossed voolud: luterlikust ortodoksiast, pietismist ja hernhuutlusest kuni ratsionalismi ja deistliku materialismini“ (L. Jürjo. Hupel, 434).

26 Nt [H. J. von Jannau.] Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. 1786.

27 A. Võsa. Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis, 114–137, siin 119. Vt ka A. Võsa. Valgustusteoloogilised õpetlastekstid baltisaksa kirjakuultuuri osana. – Konfessioon ja kirjakuultuur. Koost. P. Lotman. (Raamat ja aeg = Libri et memoria, 4.) Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2016, 145–167.

28 A. Võsa. Valgustusteoloogia piirjooni, 115.

olid Piibli kõrval kõige enam tarvitatud raamatud talurahva lugemislaua. Valgustusteoloogia tuules üritati ka kirikulaulu vabastada dogmaatilisest kammitsatest ning keskmesse seati kristlase isiklik elu ja eetiline käitumine. Teadlikult toodi rohkem sisse laule ühiskondlikel teemadel. Võsa võtab eraldi tähelepanu alla valitsejatele laulmiseks mõeldud ja valitsejatele pühendatud vaimulikud laulud, mis kohati tunnistavad valitsejate inimlikke nõrkusi, ent ajastule omaselt rõhutavad autoriteetide austamise ja neile tingimusteta kuuletumise vajadust. Seeläbi aitasid lauluraamatud kaasa valitsejate legitimeerimisele ja seisusliku ühiskonna eetilisele fundeerimisele.

Pärtel Piirimäe artikkel uurib mõiste „vabadus“ erinevaid tõlgendusi pärisorjuse-teemalises poleemikas, mille käivitas Peterburi Vaba Õkonoomilise Seltsi 1766. aasta esseekonkurss. Konkursitööde analüüs aitab paigutada Baltimaade valgustuse laiemasse Vene impeeriumi ja Euroopa valgustuse konteksti, sest võistlustöid laekus autoritelt üle kogu Euroopa, sh mitu tööd ka Liivimaa kirjameestelt. Artikkel keskendub pärisorjuse ühe varasema kriitiku, Torma pastori Johann Georg Eiseni vabadusekäsitlele, mille radikaalsus ilmneb võrdluses esseekonkursi võidutööde vabadusekontseptsioonidega. Eisen ei olnud ainus autor, kes kõneles vabadusest ja omandist kui loomulikust õigusest või inimõigusest. Aga kui teised autorid pidasid osade ühiskonnaliikmete (st päriorjuslike talupoegade) vabaduse kaotsimineku paratamatuks ning nende vabaduse taastamist vähemalt lähitulevikus võimatuks, siis Eiseni arvates ei olnud ühiskonna parendamine ja üldise heaolu saavutamine ilma kõigi inimeste vabaduseta võimalik. Artikkel väidab, et Eiseni vabadusekäsitle aluseks on teistest autoritest põhimõtteliselt erinev moraaliantropoloogia, millest tulenevalt on nad vastandlikel seisukohtadel universaalse isikuvabaduse kehtestamise võimalikkuse osas oma kaasaegses ühiskonnas. Debati tuumaks on küsimus, kas vabadus on inimese moraalse, vaimse ja majandusliku (enese)parendamise eeltingimus või on vabadusest kasu ainult teatud moraalse küpsuse saavutamisel. Seega käivitus juba 1760. aastatel pikka aega kestnud vaidlus mõõdukama ja radikaalsema suuna vahel Baltimaade valgustuses – küsimuses, kas talupoegi tuleks enne harida, et neid oleks võimalik ilma ühiskondlikku korda ohtu seadmata vabastada, või hoopis esmalt vabastada, et neid ülepea oleks võimalik harida hakata.²⁹

Baltimaade valgustuse puhul on õigusega rõhutatud tihe-
daid sidemeid Põhja-Saksamaaga ning kõneldud Kirde-Euroopa

29 Vt ka P. Daija. Rahvuse avastamine ja ilmalik pööre Liivimaa läti kirjanduses 1760. aastatel, 76.

kultuurikommunikatsiooni süsteemist, mis ulatus Hamburgist Peterburini.³⁰ Baltimaade valgustajad ei piirdunud siiski vaid osalusega saksa kultuuriruumi valgustuses, vaid mitmed neist olid üsna hästi kursis läänepoolse Euroopa mõjukaimate valgustusfilosoofide, sh Montesquieu ja Rousseau teooriatega.³¹ Nagu **Kadi Kähär-Petersoni** artikkel näitab, aitas Garlieb Merkel koguni vahendada Šveitsi ja Šoti valgustust saksa-keelsele publikule, tõlkides saksa keelde J.-J. Rousseau ja D. Hume'i käsitlused ühiskondlikust lepingust. Kähär-Peterson analüüsib, kuidas Merkel rakendab Rousseau ja Hume'i käsitlustest inspireeritud alglepingu mõistet Liivimaa pärisorjuse kritiseerimiseks. Autor rõhutab, et Merkel soovis küll pärisorjuse likvideerimist, ent selle käigus ei tohtinud seada ohtu riiklikku põhikorda. Ehkki Merkeli kirjeldatud algleping sätestas kõigi inimeste vabaduse, võrdsuse ja kultuurilise arenguvõime-
 lisuse, ei välistanud see tugevama õiguse kehtimist vallutusõiguse alusel. Merkel esitas üleskutse panna algleping taas vabatahtlikult kehtima, et vältida selle jõustamist vägivaldse revolutsiooni teel.

Merkeli hoiatused Prantsuse revolutsioonist inspireeritud võimaliku vägivalda kohta juhul, kui ei võeta ette ennetavaid samme, viitavad revolutsiooni otsestele ja kaudsetele mõjudele Baltimaade reformidebatis. Teemanumbri viimane artikkel **Simona Sofija Valke** sulest võtab vaatluse alla valgustusajastu kommunikatsiooniruumi Baltimaades, keskendudes teadetele Prantsuse revolutsioonist ja revolutsiooni-kirjandusest Miitavi (Jelgava) ajalehes Mitauische Zeitung perioodil 1789–1795. Juba varasematest uurimustest on teada, et erinevalt Eesti- ja Liivimaast käivitus formaalselt Poolale kuulunud Kuramaal Pariisi revolutsioonisündmuste mõjul organiseeritud opositsiooniliikumine ning esitati mitme radikaalsusastmega nõudmisi hertsoglikule valitsusele.³² Artikkel näitab, et Kuramaa lugejaskonda hoiti regulaarselt kursis Pariisis toimuvate sündmustega, trükkides muu hulgas ära Saksamaa ühes juhtivas valgustusväljaandes Berlinische Monatschrift ilmunud uudiseid ja hinnanguid. Artikkel analüüsib põhjalikult Mitauische Zeitungis ilmunud teadaandeid Kuramaa raamatupoodides ja laenu-
 raamatukogudes kättesaadava revolutsioonikirjanduse kohta. Raamatute valik hõlmas üsna vähe prantsuskeelseid teoseid; lugejate huvi arvestades pakuti peamiselt saksakeelseid tõlkeid prantsuse keelest ning saksa

30 I. Jürjo viitega H. Ischreytile (I. Jürjo. Balti valgustusliikumine, 18).

31 Vt Arvo Teringu andmeid Balti provintsidest pärit tudengite eraraamatukogude ja laenutatud raamatute kohta: A. Tering. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2008, 381–428.

32 I. Jürjo. Prantsuse revolutsiooni retseptatsioon Baltimaadel. – Idee ja ühiskond, 97–117; E. Donnert. Kurland im Ideenbereich der Französischen Revolution. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1992.

autorite teoseid. Ehkki ajalehetoimetuse hoiak oli üldiselt konservatiivne, vahendasid nad infot kirjanduse kohta kogu poliitilise spektri ulatuses ning seega oli Kuramaa haritud ja poliitikahuvilisel lugejal võimalik tutvuda nii radikaalseid ühiskondlikke ümberkorraldusi pooldavate ideedega kui ka revolutsioonikriitilise kirjandusega.

“YOU ARE AS MUCH A HUMAN
AS I AM”: ON THE INTELLECTUAL
HISTORY OF BALTIC
ENLIGHTENMENT

Pärtel Piirimäe

The introductory article of the special issue on Baltic Enlightenment in *Acta Historica Tallinnensia* examines the nature of Enlightenment and its specific features in the 18th-century Baltic provinces, focusing on the self-image and main goals of the Enlightenment authors. It does not define Enlightenment narrowly as a philosophical movement or as the intellectual elite's aspiration for independent reasoning according to Immanuel Kant's well-known definition. Instead, it treats Enlightenment as a broader transformation in the culture of knowledge in the 18th century and as a social reform programme aimed at the improvement of humanity and society to achieve general well-being. The article emphasises the connection between theory and practice in Enlightenment thought, as well as the role and significance of popular enlightenment within Enlightenment ideology. It argues that Enlightenment authors in the Baltics merged the idea of a unified humanity transcending social divisions with the requirement to obey spiritual and political authorities and to limit moral and material progress within one's social rank.

The introductory article also gives a brief overview of the articles in the special issue. Two articles, by Tiina-Erika and Meelis Fridenthal, and Aira Võsa, explore theological and religious aspects of the Enlightenment, focusing on the roles of prayer books and hymnals, respectively, in promoting popular Enlightenment in the Baltic provinces. Pärtel Piirimäe's article examines the conceptualisation of freedom in essays submitted to the 1766 prize essay competition organised by the St. Petersburg Free Economic Society, with a focus on the ideas of Johann Georg Eisen, the most radical critic of serfdom in the Baltics at the time.

Kadi Kähär-Peterson investigates how Garlieb Merkel interpreted and adapted Rousseau's and Hume's social contract theories in his opposition to Baltic serfdom. Finally, Simona Sofija Valke analyses the *Mitauische Zeitung*'s coverage of revolutionary events and literature from France between 1789 and 1795, shedding new light on the Enlightenment communication network in the Baltic provinces.